

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

*Акуленко В.І.
Інститут держави і права
ім.В.Корецького НАН України*

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА ЩОДО ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ КОЛИШНЬОГО СРСР У ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ

Протягом майже всієї своєї тисячолітньої історії Україна зазнавала поневолень від різних загарбників і колонізаторів: монгольських, польсько-литовських, тюрксько-османських, австро-угорських, московських та ін., що негативно відбилось на історико-культурній спадщині нашого народу, в тому числі на писемних джерелах, які становлять фонд історичної пам'яті в суспільстві.

Від кількості і якості збережених писемних джерел з різних епох і періодів кожного народу безпосередньо залежить повнота і точність висвітлення його історії і людства в цілому. Як зазначають дослідники П.Сохань та Л.Лозенко, в історичних джерелах минулого, які створювалися потім поневолювачами українського народу, нерідко свідомо спотворювалися його героїчне минуле і національно-визвольна боротьба за незалежну державу, що відзначив уже автор «Истории Русов», звинувачуючи польських і литовських хроністів та літописців у замовному і упередженому висвітленні подій [1]. Ця тенденція виразно проявилась в історіографії не лише дореволюційного, а й радянського періоду. Поряд з цим колонізатори здійснювали численні пограбування, нищення та вивезення до своїх країн історико-культурних надбань нашого народу.

Історичні джерела свідчать, що процес вивезення писемних джерел з України розпочався ще в період Київської Русі і продовжувався протягом всіх наступних століть, включаючи радянські часи. Непоправних втрат було завдано Архівному фонду України під час Другої світової війни внаслідок бойових дій, варварського ставлення до архівів німецько-фашистських окупантів і їх сателітів, вивезення ними архівів до Німеччини спеціальними військовими підрозділами. Чималі збитки спричинені внаслідок евакуації на схід СРСР, а потім реевакуації архівів, а також свідомого знищення їх в умовах загрози захоплення ворогом.

Як підтверджує міжнародна практика, кожен народ, здобуваючи незалежність, прагне повернути ознаки своєї державності і втрачені культурні та духовні надбання, зокрема архівну документацію.

Процес створення та припинення існування держав завжди супроводжує правонаступництво.

У міжнародному праві під правонаступництвом розуміють заміну однієї держави (попередниці) іншою (наступницею) у несенні відповідальності за міжнародні відносини, певної території (ст. 2 Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 р.) [3]. Ця політико-правова проблема, як правило, пов'язана з кризовими для міжнародного співтовариства етапами історичного розвитку, зокрема війнами, революціями тощо. Виникнувши в епоху міжнародного класичного права, теорія правонаступництва слугувала правовим обґрунтуванням політики експансії окремих держав. Буржуазні, а згодом і соціалістичні революції зробили свій внесок у розвиток цього інституту. Свою специфіку мав період національно-визвольного руху і розпаду колоніальних імперій 60-70-х років ХХ ст., що спричинив значний вплив на кодифікацію проблеми правонаступництва [4]. Підсумком кодифікації у цій сфері є Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів та державних боргів 1978 р. [5].

Зважаючи на тогочасне існування капіталістичної та соціалістичної систем і їх тривале ідеологічне протиборство, кодифікаційний процес не був здатний виробити документ, що задовольнив би всі держави. Як наслідок, Віденська конвенція 1978 р. ще не вступила в силу, проте її норми можуть бути застосовані та діють як норми звичаєвого міжнародного права.

Необхідність перегляду міжнародно-правових норм, що стосуються правонаступництва нині, викликана подіями кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст.: політичними змінами і значними територіальними трансформаціями низки європейських держав. Розпад Чехословаччини, Югославії та Радянського Союзу поставив питання про режим правонаступництва нових суб'єктів при розділі федерації. Однією з цих держав правонаступницею стала Україна, як і інші республіки колишнього СРСР, реалізувавши своє право на самовизначення. Поділ величезної спадщини Союзу РСР між створеними на його території державами необхідно було здійснити на базі юридично обґрунтованої концепції правонаступництва, створення якої було окремим завданням.

У доктрині міжнародного права найбільш розробленою є тема правонаступництва держав стосовно договорів. Що стосується таких об'єктів правонаступництва, як державних архівів, власності чи боргів, то їм приділяється менше уваги. Частіше всього вони аналізуються в контексті конкретного випадку. Виведення певних спільних принципів і

норм для правонаступництва цих об'єктів пов'язане з труднощами різного характеру: державні архіви, як і власність, і борги – це категорії внутрішнього права. Їх розуміння в національних правових системах неоднозначне. Крім того, концепція правонаступництва щодо державних архівів в міжнародному праві тісно пов'язана з загальною проблемою повернення культурних цінностей. Проте за чинним міжнародним правом у випадку переходу прав та обов'язків однієї держави до іншої внаслідок виникнення або припинення існування держави або зміни її території до матеріальних об'єктів культурної спадщини (їх правовий статус та належність) залишається в юридичному аспекті нез'ясованою.

Предметом Конвенції 1983 р. є відповідно державна власність, державні борги та державні архіви. Архіви, в яких міститься документальна спадщина, складають важливу частину культурної, в тому числі історичної спадщини кожної держави. Статус та належність інших складових культурної спадщини – рухомих, музейних та інших культурних цінностей, пам'яток архітектури, культурно-мистецьких споруд, на жаль, не врегульовано. Очевидно, вони повинні визначатись за аналогією, виходячи із загальних правил правонаступництва, встановлених відповідно для рухомих та нерухомих об'єктів державної власності. Хоча, враховуючи специфіку таких об'єктів, доцільно було б встановити особливі положення щодо правонаступництва об'єктів культури на міжнародно-правовому рівні.

Підходи держав, які одержали незалежність, і колишніх метрополій, як правило, розходяться щодо правонаступництва повернення історико-культурних цінностей. Так керівник Федерального архівного агентства Російської Федерації В.Козлов вважає, що «зафіксована публічно стратиграфія переміщених архівів (місце їх схоронення, обсяг, склад, утримання), факт уведення їх в суспільний обіг, визначна тривалість схоронення на територію країни переміщення, наприклад понад 100 років, могли б розглядатися міжнародним співтовариством як можливі підстави для відмови від задоволення претензій на переміщені архіви» [6].

У цьому контексті наводиться ще один аргумент російського ученого: «І хоча сучасна цивілізація і сьогодні демонструє далеко не завжди цивілізовані способи розв'язання своїх проблем, переміщені культурні цінності заслуговують законодавчого національного і міжнародного регулювання. Неважливо, що таке регулювання може бути надто і надто консервативним... Всі переміщені в усі часи на територію відповідної держави культурні цінності є надбанням цієї держави. Важливо, що таке законодавство робить прозорою проблему і виключає її вирішення кулуарно, в угоду щохвилинним тимчасовим політичним інтересам» [7].

Ось такі наукові новації пропонуються

всупереч чинним нормам міжнародного права в цій сфері. Іншу думку має білоруський правознавець Т.Ушакова, яка чи не першою на терені СНД провела дисертаційне дослідження цієї актуальної наукової проблеми. Вона небезпідставно вважає, що «під час існування СРСР Білорусь (Україна також – В.А.) фактично не могла самостійно претендувати на вивезені з її території культурні цінності. Проте, тепер реституція повинна стати одним із способів реалізації правонаступництва стосовно державних архівів. Варто також враховувати норми, які склалися в договорах Версальської системи» [10]. Суттєвою особливістю цих документів є те, що «вони не обмежувалися ліквідацією наслідків тільки Першої світової війни, а стосувалися претензій, які відносилися до більш віддалених періодів часу» [8].

Визначення дефініції предмету регулювання належить до основних категорій будь-якої сфери, в тому числі архівів, у міжнародному і внутрішньому праві. Конвенція 1983 р. подає визначення архівів як сукупність документів будь-якої давнини та різновиду, зроблених або придбаних державою-попередницею протягом її діяльності, що на момент правонаступництва держав належали державі-попередниці відповідно до її внутрішнього права і зберігалися нею безпосередньо або під її контролем як архіви з різною метою (ст. 20). Згідно Конвенції загальні основні правила правонаступництва державних архівів такі: перехід державних архівів відповідно до територіального принципу, перехід державних архівів відбувається без компенсації, правонаступництво держав не стосується архівів третіх держав, які знаходяться на території держави-попередниці і які належать їй відповідно до її внутрішнього права, зберігання державою-попередницею державних архівів цілими та неушкодженими.

М.Богуславський вказує на наявність у міжнародному праві важливого положення стосовно архівів. Це – застереження про збереження цілісності державних архівів та фондів, яке міститься в ст. 25 Конвенції [9].

Практика є важливим джерелом формування міжнародно-правових норм. Її врахування та аналіз, поряд з положеннями доктрини, є необхідним для напрацювання концепції правонаступництва держав на території колишнього Радянського Союзу. Комісією міжнародного права ООН державні архіви спочатку визнавалися одним з видів державної власності. Проте, беручи до уваги їх специфіку, особливу необхідність для управління територією, вони були виокремлені в самостійний об'єкт правонаступництва держав [10].

Хоча письмові джерела залишаються основною складовою державних архівів, важливу роль відіграє критерій матеріальної форми предмету і його походження. Так архівними документами можуть

бути гравюри, малюнки, плани, які не містять ніяких письмових знаків, предмети, що мають нумізматичну цінність. Не існує також безумовної різниці між «архівами» та «бібліотечними фондами». Архівні документи часто надходять до бібліотек, і, навпаки, бібліотечні матеріали нерідко зустрічаються в архівах. Подібним чином не слід вважати різними категоріями «архіви» та «музеї». Подеколи архівні документи зберігаються в музеях, а музейні експонати можна зустріти в архівах.

У цьому контексті дуже важко провести розмежування понять «державні архіви» і «предмети мистецтва», які можуть мати «культурну та історичну цінність». Приклади з практики свідчать про те, що один і той самий об'єкт може одночасно бути архівним документом і предметом мистецтва. Це є однією з проблем при реалізації правонаступництва України стосовно державних архівів СРСР, а також витворів, що є одночасно музейними, бібліотечними експонатами чи предметами мистецтва, вивезених з території нашої країни в минулому.

«Безумовно, не всі документи, зібрані в сховищах державних архівів, мають таку соціально-культурну цінність, яка виправдовує витрати на їх вічне зберігання, – зазначає К.Новохатський. – Проте це вже питання методики і практики експертизи цінності, а не категоріальної сутності Національного архівного фонду. Тому навряд чи це може бути вагомим аргументом на користь тих, хто намагається заперечувати високий статус документа НАФ, протиставляючи йому начебто більш високий статус пам'ятки історії та культури» [11].

Важливо, що процес удосконалення і розвитку законодавства у сфері культури проходив скоординовано і системно, з максимальним узгодженням норм і термосистем. «І, зокрема, – як продовжує відомий архівіст, – для усунення можливостей різного тлумачення співвіднесення понять документальних пам'яток і документів НАФ... треба дати однозначну норму, що документи НАФ є пам'яткою культури...» [12].

Міжнародно-правові акти також не подають розмежування дефініцій архівних і культурних цінностей, як і не передбачають будь-яких відмінностей для їх правового статусу. Так Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р., подаючи визначення культурних цінностей, наводить широкий перелік об'єктів, серед яких «...твори мистецтва, рукописні книги, книги, інші предмети художнього, історичного чи археологічного значення, а також наукові колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій цінностей, зазначених вище» (ст. 1). Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і попередження незаконного ввезення, вивезення і передачі права власності на культурні цінності 1970 р. до культурних цінностей відносить «...цінності релігійного або

світського характеру, які розглядаються кожною державою як такі, що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки, та які відносяться до перерахованих нижче категорій: архіви, в тому числі фоно-, фото- і кіноархіви» (ст. 1) [14].

Отже в практиці України, як і в кодифікованому процесі в рамках ООН і ЮНЕСКО, проблему правонаступництва щодо державних архівів слід розглядати в двох аспектах. Державні архіви підлягали правонаступництву як специфічний вид державної власності, необхідної для нормального управління територією, і одночасно були культурною цінністю духовного життя суспільства. Проблема правонаступництва щодо архівів набула додаткової складності в результаті нерозв'язання питання про реституцію культурних цінностей під час поділу Радянського Союзу.

Правове регулювання процесу розвивалось за схемою, що була характерна для правонаступництва щодо державної власності. Спроби вирішити питання на багатосторонньому рівні не призвели до бажаного результату, а лише загострили протистояння сторін. Однією з причин була відсутність відповідної законодавчої бази держав-республік колишнього СРСР у цій сфері. Як зазначає Т.Ушакова, якщо закони про власність і існували у всіх національних правових системах, то проблема культурної спадщини, в тому числі і архівів, була відсунута на задній план, і майже всі держави СНД опинились в правовому вакуумі, що гальмувало їх співробітництво з цього питання» [15]. На наш погляд, основна причина інша – в заблокуванні парламентом Російської Федерації Угоди про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження від 14 лютого 1992 р. Позаяк більша частина втраченої національно-культурної спадщини республік колишнього СРСР знаходиться нині в Росії, процес реалізації положень документа так і не розпочався.

Важко в цьому аспекті не погодитися з думкою Л.Тимченка, що «вимагають конвенційного закріплення правила поведінки держав у процесі правонаступництва, коли одна чи кілька з них, порушуючи міжнародно-правовий принцип співробітництва, займають обструкціоністську позицію і блокують прийняття справедливого рішення. Ця позиція була зайнята Росією щодо України при вирішенні питань правонаступництва державних активів і боргів колишнього СРСР...» [16], і додамо – стосовно культурних цінностей і архівів.

Угода про правонаступництво щодо державних архівів колишнього Союзу РСР від 6 липня 1992 р. [17] була укладена державами СНД після такої невдалої спроби. Це не могло не позначитися на її недосконалості і стало перепорою застосування її на практиці. Звернемо увагу, що цей документ учинено

в одному дійсному примірнику на російській мові, копії якого одержали держави, що його підписали. На відміну від попереднього, в ньому підкреслюється роль національного законодавства у врегулюванні питань правонаступництва, і відсутні будь-які посилання на міжнародно-правові норми. Як наслідок, замість невдалих багатосторонніх домовленостей тепер в угоді від 6 липня 1992 р. встановлено, що «питання, які пов'язані з поверненням документів, з порядком обміну копіями і розрахунків за надання копій, в кожному конкретному випадку повинні бути предметом двосторонніх угод» (ст. 9). У ній закріплено кілька принципів позицій: перша – держави-учасниці СНД погодилися не претендувати на право володіння комплексами документальних матеріалів, утворених внаслідок діяльності вищих державних структур колишніх Російської імперії і Союзу РСР, що зберігаються в державних архівах, які знаходяться за межами їх території (ст. 1); друга – під юрисдикцію держав-учасниць СНД відповідно до їх національного законодавства переходять державні архіви та інші архіви союзного рівня, включаючи державні галузеві архівні фонди колишнього Союзу, що знаходилися на їх території (ст. 2); третя – держави-учасниці СНД мають право на повернення тих фондів, які утворилися на їх території і в різні часи опинилися за її межами (ст. 3).

Таким чином, принцип цілісності, неподільності і територіальної належності став формально основоположним для держав СНД при поділі архівних фондів, аналогічно як при розподілі державної власності. Як наслідок, на практиці лівова частка архівних джерел з історії Російської імперії та СРСР, у тому числі тих, що стосуються національних територій та народів нинішніх держав СНД, за цим принципом залишилася в Російській Федерації.

Досить складно було на практиці реалізувати право сторін на повернення фондів, створених на їх території і які в різний час опинилися за її межами, закріплене в ст. 3 Угоди, особливо якщо ці архівні фонди пов'язані з діяльністю декількох суб'єктів. Проблему можна було б вирішити шляхом копіювання таких матеріалів, що дозволило б дотримати важливий принцип цілісності і неподільності архівів. Тим більше, що можливість доступу до них та отримання необхідних копій допускала ст. 4 Угоди. Проте, одна зі складностей полягає в тому, що низка архівних матеріалів не піддається копіюванню з причин «ветхости» або особливого характеру даного документу.

В цьому сенсі звертає на себе увагу питання про поняття державних архівів, передусім, у зв'язку з тим, що воно в угоді відсутнє. Отже, можна говорити про перешкоди реалізації правонаступництва, викликані широким тлумаченням поняття

державних архівів у Віденській конвенції 1983 р. Однак, при неможливості визначити, що є об'єктом правонаступництва, взагалі не доцільно говорити про інші проблеми цієї сфери. Посилання на національне законодавство держав-наступниць не є їх вирішенням, оскільки існують різні інтереси держав, головним чином Російської Федерації.

Час, що минув після підписання державами СНД багатосторонньої Угоди від 6 липня 1992 р., довів, що її реалізація є недостатньою. Незначні результати цього періоду правонаступництва підтвердили, що між державами СНД найбільш дієвою є практика двостороннього співробітництва у сфері правонаступництва щодо державних архівів. Так Держкомархівом України відповідно до ст. 5 і ст. 9 Угоди упродовж 1991-2008 рр. укладено двосторонні міжнародні міжвідомчі угоди про співробітництво з державними архівними службами Білорусі, Вірменії, Грузії, Естонії, Казахстану, Латвії, Литви, Молдови, Росії, а також протоколи про спільні проекти з архівістами Білорусі та Росії. Планується підписання відповідних угод з державними архівними службами Казахстану (нова редакція), Киргизії та Узбекистану.

Діючі двосторонні міжнародні міжвідомчі угоди в сфері архівної справи дають можливість вирішувати питання щодо обміну між учасниками угод, копіями документів, що стосуються їхнього історичного минулого і зберігаються в архівосховищах іншої сторони.

На 8-й Загальній конференції Євро-Азійського регіонального відділення (ЄВРАЗІКА) Міжнародної ради архівів (5-9 листопада 2007 року, м.Астана, Республіка Казахстан) Держкомархівом України було представлено розроблену фахівцями Державного комітету та Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства Концепцію спільної архівної спадщини країн-учасниць СНД.

Представники державних архівних служб Казахстану та Польщі підтримали зазначену Концепцію, наголосивши на тому, що вона дає можливість вирішити правові питання обміну копіями документів та їх використання сторонами, опрацювати та узгодити проекти відповідних угод з користування спільною архівною спадщиною та фінансування відповідних міжнародних проектів.

На думку російської сторони, порушене питання дійсно потребує правового регулювання, проте, як наголосив керівник державної архівної служби Росії В.П.Козлов, більшість питань користування спільною архівною спадщиною регулюються Угодою про правонаступництво щодо державних архівів колишнього Союзу РСР, підписаною в Москві 6 липня 1992 р. При цьому він звернув увагу на досвід реалізації концепції спільної архівної спадщини країн, що входили до

складу Австро-Угорської імперії та Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, і запропонував зробити їхній аналіз та представити його учасникам чергового засідання ЄВРАЗІКИ у червні 2008 року в Москві, що й було виконано українською стороною, але досі не розглянуто відповідними міждержавними структурами.

Дійсно, тенденції розвитку інституту правонаступництва у сучасний період, як зазначає А.Я.Мельник, характеризуються тим, що держави застосовують не лише норми міжнародного права у цій сфері, а все більше керуються фактичними обставинами конкретної ситуації, перш за все, політичною доцільністю та дипломатичною зручністю [18].

Весь комплекс проблем, пов'язаних з реституцією, поверненням, правонаступництвом культурних цінностей та архівів вимагає ретельного вивчення в кожному спірному випадку з метою пошуку оптимальних шляхів їх розв'язання. Враховуючи складність і делікатність таких питань, найефективнішим засобом досягнення цього є проведення двосторонніх переговорів, використання всього арсеналу дипломатичних інструментів із залученням кваліфікованих фахівців. Існуючий масив норм міжнародного права в сфері реституції і повернення культурних цінностей та архівів може слугувати основою для проведення переговорів, спрямовувати сторони у конструктивне культурне співробітництво. Втім це буде можливим тоді, коли дійсна позиція держав-учасниць переговорів буде спрямована на справедливе вирішення існуючих проблем без зайвого політичного контексту.

Посилання

1. Сохань П., Лозенко Л. Повернути писемні скарби // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 2.
2. Див. Грімстед П.К., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Л., 1992. – 120 с.
3. Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога. Кн. 1. / Збірник документів. – К., 1996. – С. 59.
4. Див. Мережко О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики. – К., 2002. – С. 313.
5. Действующее международное право: в 3-х т. / Сост. Ю.М.Колосов, Э.С. Кривчикова. – М., 1996. – Т. 1. – С. 434.
6. Козлов В.П. Бог сохранял архивы России. – Челябинск, 2009. – С. 334.
7. Там само. – С. 332; Ушакова Т.Е. Правопреемство государств в отношении государственной собственности, государственных архивов и государственных долгов (с учётом практики Республики Беларусь). – Минск, 1998. – С. 81.
8. Ушакова Т. Проблема реституции культурных ценностей в Республике Беларусь: международно-правовой аспект // Рэстытуцыя культурных каштоунасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і моральныя аспекты). Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, якая адбылася у Мінску пад эгідай UNESCO 19-20 чэрвеня 1997 г. – Мінск, 1997.
9. Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты. – М., 2005. – С. 75.

10. Документ ООН A/31/10, п. 103 // Ежегодник Комиссии международного права ООН, 1976, т. II, ч. 2. – Нью-Йорк, 1977. – С. 146.

11. Новохатський К. Документ Національного архівного фонду – документальна пам'ятка історії та культури: співвіднесення понять // Архіви України. – 1999. – № 1-6. – С. 32.

12. Там само. – С. 33.

13. Україна в міжнародно-правових відносинах. Правова охорона культурних цінностей. Кн. 2. / Відп. редак. Ю.С. Шемшученко, В.І. Акуленко. – К. 1997. – С. 86.

14. Там само. – С. 121.

15. Ушакова Т.Е. Правопреемство государств в отношении государственной собственности, государственных архивов и государственных долгов (с учётом практики Республики Беларусь). – С. 78.

16. Тимченко Л. Правопреемство государств. Опыт конца XX в. – Х., 1999. – С. 62.

17. Архіви України. – 1992. – № 1-3. – С. 4.

18. Мельник А. правонаступництво України щодо міжнародних договорів СРСР. – К., 2005. – С. 142.

Манасєв О.Ю., Непомнящий А.А.
Республіканський комітет Автономної
Республіки Крим з охорони культурної
спадщини, Таврійський національний
університет ім.В.Вернадського

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОГО ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ

Важливу роль у розбудові незалежної України, відродженні духовності, історичної пам'яті народу відіграє національна культурна спадщина та її складова – пам'ятки історії та культури. Підвищення інтересу суспільства до джерел духовності, вивчення багатотисячолітніх традицій стимулює активізацію досліджень проблем історії культури, активізує потребу в узагальненні та критичному аналізі попереднього спадку в цій важливій сфері.

Поруч з проведенням ремонтно-реставраційних робіт, організацією охоронних археологічних досліджень, окремим напрямом пам'яткознавства в АР Крим є складання «Зводу пам'яток історії та культури України» – ґрунтового енциклопедичного науково-довідкового видання про всі виявлені на території України нерухомі пам'ятки. У процесі роботи над цим виданням передбачено здійснити ретельний перегляд державних списків пам'яток, провести значну пошукову роботу щодо їх істотного доповнення, спираючись на нові концептуальні підходи. Це визначає роль «Зводу» як наукового підґрунтя для складання «Державного реєстру нерухомих пам'яток України».

Всього планується підготувати 28 томів – окремих томів для кожної області, АРК, міст Києва та Севастополя, а також том, присвячений